

Μυλωνόπουλος, Δ. - Παρθένης, Σπ. (2008). «Ο θεσμικός ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς», *Περιβάλλον και Δίκαιο*, τ. 4/2007, τεύχος 42, Οκτ-Δεκ, σελ. 530-535.

Ο θεσμικός ρόλος της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς

Δρ. Μυλωνόπουλος Δημήτριος, Επικ. Καθηγητής Τ.Ε.Ι. Πειραιά

Δρ. Παρθένης Σπυρίδων, απόφοιτος Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης/Τμήμα

Τουριστικής Οικονομίας και Ανάπτυξης

Περίληψη

Η βιομηχανική κληρονομιά αποτελεί ένα σημαντικό τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς. Το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο εμπεριέχει διατάξεις για την προστασία της. Ειδικότερα ο νέος Κώδικας Δήμων και Κοινοτήτων οπλίζει την τοπική αυτοδιοίκηση με τη δυνατότητα ίδρυσης συναφών δημοτικών κοινωφελών επιχειρήσεων και με τη δυνατότητα σύναψης προγραμματικών συμβάσεων πολιτιστικής ανάπτυξης. Απαιτείται όμως ο σαφής προσανατολισμός της τοπικής αυτοδιοίκησης στην προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς.

The institutional role of Local Government in the protection of industrial heritage

Dr Mylonopoulos Dimitrios, Assistant Professor at the Technological Education Institute of Piraeus

Dr Parthenis Spyridon, Graduate of the National School of Public Administration/ Department of Tourism Economy and Development

Abstract

Industrial heritage is an important part of cultural heritage. The legislative framework in force contains some provisions for its protection. More specifically, the new Municipal and Communal Code arms local government with the capability of establishing related municipal public welfare enterprises and contracting programming agreements on cultural development. However, the clear orientation of local government towards the protection of industrial heritage is required.

1. Εισαγωγή

Στη 12^η Διεθνή Διάσκεψη της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (TICCIH)¹ τον Ιούλιο του 2003 στη Ρωσία, υιοθετήθηκε η Χάρτα του Nizhny Tagil². Σύμφωνα με τη Χάρτα, ως *βιομηχανική κληρονομιά* θεωρούνται τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού που έχουν ιστορική, τεχνολογική, κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία. Αυτά τα κατάλοιπα αποτελούνται από κτήρια και μηχανήματα, εργαστήρια, μύλους και εργοστάσια, μεταλλεία, χώρους μεταποίησης και διύλισης, χώρους φύλαξης και αποθήκευσης, τόπους όπου παράγεται, μεταφέρεται και χρησιμοποιείται ενέργεια, μεταφορές με όλη την υποδομή τους, καθώς και χώρους που χρησιμοποιούνταν για κοινωνικές δραστηριότητες σχετικές με τη βιομηχανία, όπως η στέγαση, η θρησκευτική λατρεία και η εκπαίδευση.

Επίσης η Χάρτα προβαίνει σε ιδιαίτερη μνεία για τη νομική προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς. Έτσι η βιομηχανική κληρονομιά πρέπει να θεωρείται αναπόσπαστο μέρος της πολιτισμικής κληρονομιάς και να τυγχάνει ανάλογης προστασίας. Η νομική της προστασία πρέπει να λαμβάνει υπόψη την ειδική φύση της βιομηχανικής κληρονομιάς και να είναι σε θέση να προστατεύει εργοστάσια και μηχανήματα, υπόγεια και υπέργεια έργα ή κατασκευές, σύνολα και συγκροτήματα κτηρίων και βιομηχανικά τοπία. Στον περιφερειακό και εθνικό προγραμματισμό και γενικότερα στις πολιτικές για την οικονομική ανάπτυξη πρέπει να περιλαμβάνονται προγράμματα για τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς. Στην προοπτική αυτή απαιτείται η συνδρομή της κρατικής διοίκησης και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Μάλιστα οι τοπικές αρχές πρέπει να έχουν θεσμική εξουσία για να παρεμβαίνουν και να προστατεύουν σημαντικούς βιομηχανικούς τόπους που απειλούνται. Η συμβολή και η συμμετοχή των τοπικών κοινοτήτων στην προστασία και στη διατήρηση της

¹ The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage (TICCIH). Η Διεθνής Επιτροπή για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια του 3ου Διεθνούς Συνεδρίου για τη διατήρηση της βιομηχανικής κληρονομιάς στη Στοκχόλμη το 1978. Το TICCIH είναι η παγκόσμια οργάνωση που αντιπροσωπεύει τη βιομηχανική κληρονομιά και είναι ειδικός σύμβουλος του ICOMOS σε θέματα βιομηχανικής κληρονομιάς. Το ελληνικό τμήμα του TICCIH, που ιδρύθηκε το 1992, καταβάλλει σημαντικές προσπάθειες να αναδείξει την ανάγκη προστασίας των βιομηχανικών μνημείων της χώρας μας ως μνημείων πολιτιστικής κληρονομιάς.

² TICCIH (2003). *The NizhnyTagil Charter for the Industrial Heritage*, July, In <http://www.mnactec.com/TICCIH/>

Το TICCIH και το ICOMOS διοργάνωσαν ένα κοινό σεμινάριο σχετικά με τη Βιομηχανική Κληρονομιά από 21 - 25 Απριλίου 2006 στη Βαρκελώνη για να επεξεργαστούν περαιτέρω τη Χάρτα και να προετοιμάσουν το έδαφος για την έγκρισή της από την 16^η Γενική Συνέλευση του ICOMOS που θα πραγματοποιηθεί στο Κεμπέκ του Καναδά το 2008 στο <http://www.international.icomos.org/18thapril/2006/2006-event-summary.pdf>

τοπικής βιομηχανικής κληρονομιάς τους κρίνεται επιβεβλημένη. Επίσης αναγκαία είναι η δράση των συλλόγων και των ενώσεων εθελοντών για τον εντοπισμό των χώρων, για την προαγωγή της δημόσιας συμμετοχής στη διατήρηση, στη διάδοση των πληροφοριών και στην έρευνα.

Η Χάρτα επισημαίνει ότι ο ασφαλέστερος τρόπος διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς είναι το δημόσιο ενδιαφέρον, η στοργή γι' αυτή και η εκτίμηση της αξίας της³. Στην προστασία και ερμηνεία της βιομηχανικής κληρονομιάς συμβάλλουν τα ειδικά βιομηχανικά και τεχνικά μουσεία καθώς και οι διατηρητέοι βιομηχανικοί χώροι. Οι δημόσιες αρχές οφείλουν να αναλαμβάνουν δράσεις ώστε να γίνεται αντιληπτή και κατανοητή από τους πολίτες η αξία των βιομηχανικών χώρων. Στην επίτευξη του στόχου αυτού, είναι αναγκαία η χρήση των μέσων μαζικής ενημέρωσης, του διαδικτύου κ.λπ.

Σύμφωνα με τις επισημάνσεις που διατυπώθηκαν στην 5η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση του ελληνικού τμήματος της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (TICCIH), με θέμα «Το τέλος των γιγάντων - Βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων», που πραγματοποιήθηκε στο Βόλο από 22-25 Νοεμβρίου 2007, η ελληνική πολιτεία, σχετικά με την προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς, τηρεί μια αποσπασματική και κατά περίπτωση στάση, η οποία πολλές φορές εμφανίζεται ως αντιφατική, χωρίς να υπάρχει ενιαία αντιμετώπιση, σχεδιασμός και πολιτική⁴.

Η αγορά διεκδικεί την οικονομική εκμετάλλευση της βιομηχανικής κληρονομιάς μέσα από τη διαδικασία της κατεδάφισης των ιστορικών κτηρίων και της εκποίησης του εξοπλισμού τους. Η επιστημονική κοινότητα και η κοινωνία των πολιτών διεκδικούν, συχνά σημειώνοντας επιτυχία, την προστασία και τη διάσωση των βιομηχανικών μνημείων. Η τοπική αυτοδιοίκηση συνήθως ισορροπεί μεταξύ των δύο αντίρροπων ομάδων συμφερόντων. Άλλοτε συνεπικουρεί στο αίτημα διάσωσης των βιομηχανικών μνημείων και άλλοτε ανέχεται την πραγματοποίηση των σχεδίων

³ βλ. για την αντίληψη της βιομηχανικής κληρονομιάς ειδικότερα στο: Μοίρα, Π. & Παρθένης, Σπ. (2007). «Παραστάσεις και αντιλήψεις της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Τριτοβάθμια Τεχνολογική Εκπαίδευση», πρακτικά της 5^{ης} Πανελλήνιας Επιστημονικής Συνάντησης της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς, «Το τέλος των γιγάντων», TICCIH, 22-25 Νοεμβρίου 2007, Βόλος, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, στην ιστοσελίδα http://www.ticcih.gr/nea/eisighseis_volou/MoiraParthenis.pdf

⁴ 5^η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς. «Το τέλος των γιγάντων», TICCIH, 22-25 Νοεμβρίου 2007, Βόλος, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, πρακτικά συνεδρίου στην ιστοσελίδα <http://www.ticcih.gr/>

της αγοράς προσβλέποντας στην αναζωογόνηση των περιοχών, μέσα από την ενθάρρυνση ανάπτυξης τουριστικών δραστηριοτήτων και δραστηριοτήτων αναψυχής.

2. Το νομικό πλαίσιο προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς

Το Υπουργείο Πολιτισμού, ιδιαίτερα μετά το 1985, χαρακτήρισε ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία, μια πληθώρα προβιομηχανικών και βιομηχανικών υπέργειων και υπόγειων οικοδομημάτων, τόπων, τοπίων, μηχανημάτων και μέσων μεταφοράς σε όλη την Ελλάδα με βάση τους Ν. 1469/50, Ν. 2039/92 και Ν. 3028/2002.

Το νομικό πλαίσιο της προστασίας της ελληνικής νεότερης πολιτιστικής κληρονομιάς, στην οποία περιλαμβάνονται η βιομηχανική κληρονομιά και τα μνημεία του τεχνικού πολιτισμού, τίθεται με το Ν. 1469/1950 (ΦΕΚ 169/Α) «Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830». Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 3, χαρακτηρίζονται ως τέτοια, ζωγραφικά, γλυπτικά και αρχιτεκτονικά έργα και έργα προηγμένης βιοτεχνίας ή αξιόλογης λαϊκής τέχνης μεταγενεστέρων του έτους 1830, για να οποία κρίνεται επιβεβλημένη η θέσπιση ειδικής προστασίας. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με το άρθρο 5, κτίσματα που έχουν ιστορική σπουδαιότητα, νεότερα του 1830 καθώς και ιστορικοί τόποι μπορούν να υπαχθούν στην κατηγορία των καλλιτεχνικών και ιστορικών μνημείων και οικοδομημάτων παλαιότερων του 1830. Ο νόμος αυτός δεν περιέχει εξειδικευμένες διατάξεις για τη βιομηχανική κληρονομιά, γεγονός που ερμηνεύεται από «τις κυρίαρχες κοινωνικές και πολιτισμικές αξίες οι οποίες επικρατούσαν και, εν πολλοίς, επικρατούν ακόμα στην Ελλάδα, οι οποίες διευκόλυναν τη διαίωνιση μιας ιδιότυπης αρχαιοπληξίας, ενώ ταυτόχρονα καλλιέργησαν τη δημιουργία μιας νοοτροπίας απαξίας ως προς κτήρια και αντικείμενα των νεότερων χρόνων της ιστορίας μας» (Δωροβίνης, 1998:55).

Ο φορέας προστασίας των νεότερων μνημείων μέχρι το 1977 ήταν η Αρχαιολογική Υπηρεσία, εκτός από την περίοδο 1965-1977, κατά την οποία λειτούργησε μία Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, αρμόδια για όλη την επικράτεια (Χατζηνικολάου, 2001). Ωστόσο, η συστηματοποίηση του έργου της προστασίας της νεότερης βιομηχανικής κληρονομιάς θεμελιώνεται με το Π.Δ. 941/1977 (ΦΕΚ 320/Α) «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών», με το οποίο ιδρύεται Τμήμα Νεωτέρων Μνημείων (άρθρο 20, παρ. 2γ) στη Δ/ση Λαϊκού Πολιτισμού καθώς και επτά Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων (άρθρο 37). Στα τέλη της δεκαετίας του '80, οι υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού αξιοποιώντας τη

συσσωρευμένη διεθνή εμπειρία των δύο τελευταίων δεκαετιών έθεσαν ένα νέο πλαίσιο μεταχείρισης των βιομηχανικών μνημείων, σύμφωνα με το οποίο τα «προβιομηχανικά και τα βιομηχανικά μνημεία θεωρούνται σημαντικά τεκμήρια όχι μόνο της ιστορίας της αρχιτεκτονικής αλλά και της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας» (Μάρη, 1999:8). Το 2003 με το νέο Οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού⁵ συστήνονται δύο Εφορείες Νεωτέρων Μνημείων (Αττικής & Κεντρικής Μακεδονίας) και δώδεκα Υπηρεσίες Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων⁶.

Παράλληλα με το Υπουργείο Πολιτισμού, το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, εξέδωσε το Ν. 2831/2000 που τροποποίησε τις διατάξεις του Ν. 1577/1985 για το Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό⁷. Ειδικότερα το άρθρο 3 του Ν. 2831/2003 αντικατέστησε το άρθρο 4 του Ν. 1577/1985 «Περί προστασίας της αρχιτεκτονικής και της φυσικής κληρονομιάς». Σύμφωνα με αυτό, είναι δυνατόν, με απόφαση του Υπουργού ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε., να χαρακτηρίζονται ως διατηρητέα μεμονωμένα κτήρια ή τμήματα κτηρίων ή συγκροτήματα κτηρίων, ως και στοιχεία του περιβάλλοντος χώρου αυτών, όπως αυλές, κήποι, θυρώματα και κρήνες, καθώς και μεμονωμένα στοιχεία πολεοδομικού (αστικού ή αγροτικού) εξοπλισμού ή δικτύων, όπως πλατείες, κρήνες, διαβατικά, λιθόστρωτα, γέφυρες που βρίσκονται εντός ή εκτός οικισμών.

Επίσης, η Ελλάδα κύρωσε με τον Ν. 2039/1992 τη Σύμβαση για την Προστασία της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Ευρώπης⁸, που υπεγράφη στις 3/10/1985 στη Γρανάδα της Ισπανίας από τα κράτη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Σύμφωνα με τη Σύμβαση η *αρχιτεκτονική κληρονομιά* θεωρείται ότι περιλαμβάνει τα ακόλουθα ακίνητα αγαθά: 1. *τα μνημεία*, δηλαδή κάθε κατασκευή ιδιαίτερα σημαντική λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού, επιστημονικού, κοινωνικού ή τεχνικού της ενδιαφέροντος, στην οποία συμπεριλαμβάνονται οι εγκαταστάσεις ή διακοσμητικά στοιχεία, που αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της, 2. *τα αρχιτεκτονικά σύνολα*, δηλαδή ομοιογενή σύνολα αστικών ή αγροτικών κατασκευών, σημαντικών λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού,

⁵ Π.Δ. 191/2003 «Οργανισμός Υπουργείου Πολιτισμού», (ΦΕΚ 146/Α)

⁶ Αυτές είναι: Στερεάς Ελλάδας, Δυτικής Ελλάδας, Πελοποννήσου, Θεσσαλίας, Ηπείρου, Δυτικής Μακεδονίας, Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, Βορείου Αιγαίου, Κυκλάδων, Δωδεκανήσου, Κρήτης και Ιονίων Νήσων.

⁷ Ν. 2831/2000 «Τροποποίηση των διατάξεων του Ν. 1577/1985 "Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός" και άλλες πολεοδομικές διατάξεις», (ΦΕΚ 140/Α).

⁸ Ν. 2039/1992 «Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης», (ΦΕΚ 61/Α).

επιστημονικού, κοινωνικού ή τεχνικού τους ενδιαφέροντος, συναφή μεταξύ τους ώστε να σχηματίζουν ενότητες που να μπορούν να οριοθετηθούν τοπογραφικά, 3. *οι τόποι*, δηλαδή σύνθετα έργα του ανθρώπου και της φύσης, μερικώς κτισμένα, τα οποία αποτελούν εκτάσεις τόσο χαρακτηριστικές και ομοιογενείς, ώστε να μπορούν να οριοθετηθούν τοπογραφικά και τα οποία είναι σημαντικά λόγω του ιστορικού, αρχαιολογικού, καλλιτεχνικού, επιστημονικού, κοινωνικού και *τεχνικού* τους ενδιαφέροντος.

Η Σύμβαση της Γρανάδας περιέχει σαφείς ορισμούς με ρητές αναφορές στη βιομηχανική κληρονομιά (και στον βιομηχανικό εξοπλισμό) και σύμφωνα με τον Δωροβίνη (1998:59), η καινοτομία της Σύμβασης έγκειται στο στοιχείο ότι η φιλοσοφία που τη διέπει είναι αυτή της ενσωματωμένης προστασίας, που σημαίνει ότι «η προστασία (χαρακτηρισμός, συντήρηση και πρακτικά μέτρα αξιοποίησης) οφείλει να ενσωματώνεται σε κάθε είδους πολιτική – οικονομική, κοινωνική, εκπαιδευτική κ.λπ.».

Στη συνέχεια, ο Ν. 5351/1932 και ο Ν. 1469/1950 ενοποιήθηκαν και εμπλουτίστηκαν με τον Ν. 3028/2002 (ΦΕΚ 153/Α) «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς». Σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου στην προστασία υπάγεται η πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας από τους αρχαιότετους χρόνους μέχρι σήμερα. Η προστασία αυτή έχει ως σκοπό τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης χάριν της παρούσας και των μελλοντικών γενεών και την αναβάθμιση του πολιτιστικού περιβάλλοντος. Ως *νεότερα μνημεία* νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που είναι μεταγενέστερα του 1830 και των οποίων η προστασία επιβάλλεται λόγω της ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους (άρθ. 2, παρ. ββ). Επίσης, ως *ιστορικοί τόποι*, μεταξύ των άλλων, νοούνται εκτάσεις που περιέχουν ή στις οποίες υπάρχουν ενδείξεις ότι περιέχονται μνημεία μεταγενέστερα του 1830, είτε σύνθετα έργα του ανθρώπου και της φύσης μεταγενέστερα του 1830, τα οποία συνιστούν χαρακτηριστικούς και ομοιογενείς χώρους, που είναι δυνατόν να οριοθετηθούν τοπογραφικά, και των οποίων επιβάλλεται η προστασία λόγω της λαογραφικής, εθνολογικής, κοινωνικής, *τεχνικής*, αρχιτεκτονικής, *βιομηχανικής* ή εν γένει ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους (άρθ. 2 παρ. δ).

Στα ακίνητα μνημεία περιλαμβάνονται τα νεότερα πολιτιστικά αγαθά (μετά το 1830), που είναι είτε προγενέστερα των εκάστοτε τελευταίων εκατό ετών, είτε ανάγονται στην περίοδο των τελευταίων εκατό ετών και χαρακτηρίζονται μνημεία λόγω της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής, πολεοδομικής, κοινωνικής, εθνολογικής,

λαογραφικής, τεχνικής, βιομηχανικής ή εν γένει ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους (άρθ. 6).

Ιδιαίτερη προστασία, άμεση ή έμμεση, δόθηκε με το Ν. 3201/2003⁹ στα βιομηχανικά κτήρια/μνημεία της περιοχής του Αιγαίου Πελάγους καθώς και στα κινητά πολιτιστικά αγαθά που αφορούν στην ελληνική ναυτική παράδοση. Συγκεκριμένα η προστασία αφορά στα κτίσματα που χαρακτηρίζονται ως διατηρητέα σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 4 του Ν. 1577/1985 ή βρίσκονται μέσα στη ζώνη προστασίας οικισμών ή τμημάτων τους, που χαρακτηρίζονται ως παραδοσιακοί λόγω του ιδιαίτερου ιστορικού, λαογραφικού, πολεοδομικού, αισθητικού και αρχιτεκτονικού χαρακτήρα τους (άρθρο 1). Επιπλέον, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 9, είναι δυνατόν να χαρακτηρίζονται ως διατηρητέα, με απόφαση του Υπουργού Αιγαίου -νυν Υπουργού Εμπορικής Ναυτιλίας, Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής¹⁰- λόγω του ιδιαίτερου ιστορικού, λαογραφικού, τεχνικού και αισθητικού τους χαρακτήρα, κινητά πράγματα, κατά την έννοια του άρθρου 948 του Α.Κ., καθώς και σκάφη ιδιαίτερης ναυπηγικής τέχνης ή παλαιότητας (π.χ. τρεχαντήρια, περάματα, βαρκαλάδες, караβόσκαρα κ.λπ.) και να επιβάλλονται όροι και κανόνες προστασίας, φύλαξης και ανάδειξής τους.

3. Τοπική Αυτοδιοίκηση

Με το Ν. 3463/2006 (ΦΕΚ 114/Α) «Περί Κύρωσης του Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων», η τοπική αυτοδιοίκηση, ως έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, αποτελεί θεμελιώδη θεσμό του δημόσιου βίου των Ελλήνων όπως αυτός κατοχυρώνεται από τις διατάξεις του άρθρου 101 του Συντάγματος και τον Ευρωπαϊκό Χάρτη Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Σύμφωνα με τον Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων (άρθρο 75) βασική μέριμνα των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης πρώτου βαθμού είναι η ρύθμιση όλων των τοπικών υποθέσεων με στόχο την προστασία, την ανάπτυξη και τη συνεχή βελτίωση των συμφερόντων και της ποιότητας ζωής της τοπικής κοινωνίας με βάση τις αρχές της επικουρικότητας και της εγγύτητας. Ειδικότερα στην αρμοδιότητα των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης πρώτου βαθμού ανήκουν οι τομείς: α) ανάπτυξης, β) περιβάλλοντος, γ) ποιότητας ζωής και εύρυθμης λειτουργίας των

⁹ Ν. 3201/2003 «Περί αποκατάστασης, προστασίας και ανάδειξης του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος των νησιών που υπάγονται στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Αιγαίου», (ΦΕΚ 282/Α).

¹⁰ Π.Δ. 205/2007 «Συγχώνευση Υπουργείων», (ΦΕΚ 231/Α), άρθρο 2 παρ. 5.

πόλεων και οικισμών, δ) απασχόλησης, ε) κοινωνικής προστασίας και αλληλεγγύης, στ) παιδείας πολιτισμού και αθλητισμού και ζ) πολιτικής προστασίας (Μυλωνόπουλος, 2006:299).

Στον κύκλο των αρμοδιοτήτων περιλαμβάνεται ειδικότερα α) η εκπόνηση, η υλοποίηση και η συμμετοχή σε προγράμματα για την τουριστική ανάπτυξη των περιοχών τους και την προώθηση εναλλακτικών μορφών τουρισμού, καθώς και η δημιουργία θερέτρων και άλλων εγκαταστάσεων αναψυχής και διακοπών, β) η εκπόνηση τοπικών προγραμμάτων για την προστασία και αναβάθμιση του φυσικού, αρχιτεκτονικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, στο πλαίσιο των εθνικών και ευρωπαϊκών πολιτικών, γ) η εφαρμογή πολιτικών για την ανάδειξη και προστασία του τοπικού πολιτισμού, η προβολή των πολιτιστικών αγαθών και των σύγχρονων πολιτιστικών έργων που παράγονται σε τοπικό επίπεδο, με τη δημιουργία πολιτιστικών και πνευματικών κέντρων, μουσείων, πινακοθηκών, κινηματογράφων και θεάτρων, φιλαρμονικών και σχολών διδασκαλίας μουσικής, σχολών χορού, ζωγραφικής, γλυπτικής κ.λπ., καθώς και η μελέτη και εφαρμογή πολιτιστικών προγραμμάτων, δ) η προστασία μουσείων, μνημείων, σπηλαίων, καθώς και αρχαιολογικών και ιστορικών χώρων της περιοχής και των εγκαταστάσεων αυτών και ε) η ανάπτυξη του πολιτιστικού τουρισμού.

Μάλιστα οι Δήμοι και οι Κοινότητες έχουν τη δυνατότητα από τον Κώδικα, άρθρο 254, να συστήνουν δημοτική ή κοινοτική κοινωφελή επιχείρηση με σκοπό την οργάνωση λειτουργιών ή δραστηριοτήτων και την παροχή υπηρεσιών συναφών ή συνδεδεμένων με τις αρμοδιότητές τους, που αναφέρονται στους τομείς της κοινωνικής προστασίας και αλληλεγγύης, της παιδείας, του πολιτισμού, του αθλητισμού και του περιβάλλοντος, με εξαίρεση την καθαριότητα των κοινόχρηστων χώρων και την αποκομιδή των απορριμμάτων, τη δημιουργία και συντήρηση πρασίνου και τη λειτουργία κοιμητηρίων και κέντρων αποτέφρωσης νεκρών.

Στην επίτευξη των στόχων αυτών οι τοπικές αρχές έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιούν το «εργαλείο» των προγραμματικών συμβάσεων. Έτσι, σύμφωνα με το άρθρο 225 Κ.Δ.Κ., για τη μελέτη και εκτέλεση έργων και προγραμμάτων ανάπτυξης μιας περιοχής, καθώς και για την παροχή υπηρεσιών κάθε είδους, οι Δήμοι και οι Κοινότητες, οι Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις και τα Νομαρχιακά Διαμερίσματα των Ενιαίων Νομαρχιακών Αυτοδιοικήσεων, οι Σύνδεσμοι Δήμων και Κοινοτήτων, οι Τ.Ε.Δ.Κ., η Ε.Ν.Α.Ε., η Κ.Ε.Δ.Κ.Ε., τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, τα οποία συνιστούν ή στα οποία συμμετέχουν οι προαναφερόμενοι οργανισμοί και φορείς, οι

δημοτικές επιχειρήσεις ύδρευσης και αποχέτευσης, τα δημοτικά και κοινοτικά ιδρύματα, καθώς και τα Ιδρύματα Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, περιλαμβανομένων και των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, μπορούν να συνάπτουν προγραμματικές συμβάσεις με το Δημόσιο, μεταξύ τους ή και με φορείς του δημόσιου τομέα της παρ. 6 του άρθρου 1 του Ν. 1256/1982, μεμονωμένα ή από κοινού.

Όταν τα προβλεπόμενα στην προγραμματική σύμβαση έργα, προγράμματα και υπηρεσίες διέπει ο πολιτιστικός χαρακτήρας, όπως η ανάδειξη, η προστασία και η συντήρηση μνημείων, οι παρεμβάσεις σε διατηρητέα ή παραδοσιακά κτήρια και οικισμούς, η διάσωση και η διάδοση στοιχείων του πολιτισμού, η ανέγερση και η λειτουργία χώρων πολιτισμικών λειτουργιών, η υποστήριξη δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων που αφορούν την επιστήμη, τα γράμματα και τις τέχνες, συμμετέχει, ως συμβαλλόμενος, το Υπουργείο Πολιτισμού. Στις περιπτώσεις αυτές η προγραμματική σύμβαση καλείται «προγραμματική σύμβαση πολιτισμικής ανάπτυξης» και το δυνάμενο να επιβληθεί, κατά τις σχετικές διατάξεις, τέλος ανταποδοτικού χαρακτήρα, για τη χρηματοδότηση έργων, εργασιών, προγραμμάτων και υπηρεσιών της προγραμματικής σύμβασης, καλείται «πολιτιστικό τέλος».

Πρέπει να επισημανθεί ότι ο αναπτυξιακός Νόμος 3299/2004 ενθάρρυνε την προστασία των βιομηχανικών κτηρίων και χώρων παρέχοντας κίνητρα στους επενδυτές¹¹. Συγκεκριμένα, παρέχεται χρηματική ενίσχυση για α) επενδυτικά σχέδια για την παραγωγή ή τυποποίηση προϊόντων γεωγραφικής ένδειξης (Π.Γ.Ε.) ή/και προϊόντων προστατευόμενης ονομασίας προέλευσης (Π.Ο.Π.) εφόσον γίνονται από επιχειρήσεις που στεγάζονται σε παραδοσιακά ή διατηρητέα λιθόκτιστα κτήρια ή και *κτιριακά συγκροτήματα βιομηχανικού χαρακτήρα*, πλην εκείνων για τα οποία απαιτείται έκδοση κοινής υπουργικής απόφασης, β) επενδυτικά σχέδια για την ανέγερση και εκμετάλλευση βιοτεχνικών κέντρων και κτηρίων στις ειδικές βιοτεχνικές και βιομηχανικές ζώνες που καθορίζονται στο πλαίσιο του πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού, καθώς και χώρων κοινωνικών και πολιτιστικών λειτουργιών, *κεντρικών αγορών και σφαγείων* που γίνονται από επιχειρήσεις Ο.Τ.Α. α' ή β' βαθμού ή συνεταιρισμούς, γ) επενδυτικά σχέδια των παραπάνω φορέων για τη μετασκευή και διαμόρφωση *παλαιών βιομηχανοστασίων* και λοιπών εγκαταστάσεων

¹¹ Ν. 3299/2004 «Κίνητρα Ιδιωτικών Επενδύσεων για την Οικονομική Ανάπτυξη και την Περιφερειακή Σύγκλιση», (ΦΕΚ 261/Α).

για χώρους κοινωνικών και πολιτιστικών λειτουργιών, εκθεσιακών κέντρων, κεντρικών αγορών και σφαγείων.

Επίσης, αξίζει να αναφερθεί, ότι στο πλαίσιο του Γ' Κ.Π.Σ., η Δράση 7.5.3 του Ε.Π. «Αγροτική Ανάπτυξη - Ανασυγκρότηση της Υπαίθρου» του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, είχε ως στόχο την προστασία - αποκατάσταση και ανάδειξη αξιόλογων αρχιτεκτονικών στοιχείων της αγροτικής υπαίθρου τα οποία έχουν αισθητική και ιστορική σημασία (π.χ. μύλοι, βρύσες, γεφύρια μονοπάτια κ.α.).

4. Μελέτη περίπτωσης

Με την με αρ. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1779/29954/5-6-1995 απόφαση¹², το πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα στα Παλιά Βόλου χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Το πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα βρίσκεται στη συνοικία «Παλιά» της πόλης του Βόλου. Το εργοστάσιο κτίστηκε το 1925 για την παραγωγή τούβλων και κεραμιδιών και λειτούργησε μέχρι το 1975. Περιλαμβάνει συγκρότημα βιομηχανικών κτηρίων 7.600 τ.μ., υπόστεγους χώρους 4.900 τ.μ. σε έκταση 22,6 στρεμμάτων, μέσα στον πολεοδομικό ιστό¹³. Ο δικαιολογητικός λόγος αυτού του χαρακτηρισμού έγκειται στη διαπίστωση ότι το πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα αποτελεί αξιόλογο και αντιπροσωπευτικό δείγμα βιομηχανικής αρχιτεκτονικής, όπως αυτή διαμορφώθηκε στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Επίσης τον παραπάνω χαρακτηρισμό ενισχύει το γεγονός ότι το πλινθοκεραμοποιείο αποτελεί σημαντικό σημείο αναφοράς για τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής του Βόλου, άμεσα συνδεδεμένο με τις ιστορικές μνήμες και είναι σημαντικό για την ιστορία της αρχιτεκτονικής.

Για την ανάπλαση της συνοικίας «Παλιά» ιδρύθηκε το έτος 1987 η Δημοτική Επιχείρηση Μελετών Κατασκευών και Ανάπτυξης Βόλου (Δ.Ε.ΜΕ.Κ.Α.Β.) ως αμιγής δημοτική επιχείρηση του Δήμου Βόλου. Στην πραγματικότητα δραστηριοποιήθηκε το έτος 1993 λειτουργώντας ως Αναπτυξιακή Επιχείρηση του Δήμου αναλαμβάνοντας επιτελικό ρόλο στο σχεδιασμό της πόλης, τη διεκδίκηση πόρων από ευρωπαϊκά προγράμματα για την υλοποίηση καινοτόμων παρεμβάσεων και τη μεταφορά εμπειριών και τεχνογνωσίας με την ενεργό συμμετοχή σε ευρωπαϊκά δίκτυα πόλεων (Μαρκάκης, 2005:1). Στο πλαίσιο αυτό, η Δ.Ε.ΜΕ.Κ.Α.Β. ανέλαβε το σχεδιασμό και

¹² ΦΕΚ 593/Β/1995 «Χαρακτηρισμός του πλινθοκεραμοποιείου Τσαλαπάτα στα Παλιά Βόλου ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου».

¹³ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΣΑΛΑΠΑΤΑ – Σχεδιασμός, στο http://www.i-politismos.gr/tsalapatas_sx.html, πρόσβαση την 12/12/2007

την υλοποίηση της κοινοτικής πρωτοβουλίας URBAN με βασικό στόχο την οικονομική, πολεοδομική και κοινωνική αναζωογόνηση της συνοικίας «Παλιά». Για την επίτευξη του στόχου αυτού, η Δ.Ε.ΜΕ.Κ.Α.Β. προέβη στη σύνταξη ενός σχεδίου αποκατάστασης και επανάχρησης παλαιών βιομηχανικών κτηρίων προκειμένου να στεγασθούν νέες οικονομικές δραστηριότητες και κοινωνικές λειτουργίες και προκειμένου να διαμορφωθεί ένας σύγχρονος πολυδύναμος πολιτιστικός χώρος. Ο σχεδιασμός περιελάμβανε είκοσι χειροτεχνικά εργαστήρια, εκθετήρια και μικρά εμπορικά καταστήματα πώλησης παραδοσιακών προϊόντων της περιοχής, Μουσείο Βιομηχανικής Αρχαιολογίας, εκθεσιακούς χώρους, χώρους ψυχαγωγίας και υπηρεσίες τουριστικού περιεχομένου.

Για τη λειτουργία του πλινθοκεραμοποιείου Τσαλαπάτα προτιμήθηκε το έτος 2003 η διαδικασία πρόσληψης οικονομοτεχνικού συμβούλου για την εκπόνηση του επιχειρηματικού σχεδίου και την προσέλκυση επενδυτών που θα ολοκλήρωναν την επένδυση στο συγκρότημα και θα αναλάμβαναν τη λειτουργία του με ανταποδοτικά οφέλη για τη Δ.Ε.ΜΕ.Κ.Α.Β.

Έτσι, για την ολοκλήρωση και λειτουργία του πολιτιστικού-εμπορικού και ψυχαγωγικού χώρου του συγκροτήματος Τσαλαπάτα υπογράφηκε σύμβαση παραχώρησης με την ένωση των εταιρειών ΓΕΚ-ΕΡΜΗΣ και την εταιρεία ΙΩΛΚΟΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ – ΨΥΧΑΓΩΓΙΚΗ Α.Ε.¹⁴. (που αυτές συνέστησαν) για την εκμετάλλευση του χώρου για 25 έτη με δυνατότητα ανανέωσης για άλλα 25 έτη. Προβλέφθηκε επένδυση ύψους 3.100.000 ευρώ από τα οποία 2.600.000 ευρώ για παρεμβάσεις στον πολιτιστικό, εμπορικό και ψυχαγωγικό χώρο και 500.000 ευρώ για παρεμβάσεις στο μουσειακό χώρο. Επίσης η εταιρεία αναλάμβανε την κάλυψη της δαπάνης θέρμανσης του Μουσείου σε ποσοστό 50% και την καταβολή του 50% των εισπράξεων από τη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων στους χώρους του συγκροτήματος (Μαρκάκης, 2005:2).

Την ολοκλήρωση του μουσειακού χώρου του συγκροτήματος Τσαλαπάτα ανέλαβε το Πολιτιστικό Ίδρυμα του Ομίλου Πειραιώς (Π.Ι.Ο.Π.). Η Δ.Ε.ΜΕ.Κ.Α.Β. και το Π.Ι.Ο.Π. υπέγραψαν προγραμματική σύμβαση, διάρκειας 50 ετών, για τη λειτουργία του Βιομηχανικού Μουσείου. Στη σύμβαση αυτή προβλεπόταν επένδυση ύψους 900.000 ευρώ από το Π.Ι.Ο.Π. καθώς και η κάλυψη των λειτουργικών εξόδων

¹⁴ Το αντικείμενο των εργασιών της εταιρείας αποτελεί η ανάπτυξη του πολιτιστικού κέντρου «πρώην πλινθοκεραμοποιείο Τσαλαπάτα» στο Βόλο. *Ενημερωτικό Δελτίο* (2004). ΕΡΜΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΑΚΙΝΗΤΩΝ Α.Ε., Αθήνα, σελ. 321.

του Μουσείου -εκτός από τη μισθοδοσία των φυλάκων και τις δαπάνες για θέρμανση (Μαρκάκης, 2005:1).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το συγκρότημα Τσαλαπάτα έχει διαχωρισθεί σε δύο χωρικές ενότητες, το χώρο του Μουσείου και το χώρο με πολιτιστικό – εμπορικό και ψυχαγωγικό χαρακτήρα. Αυτός ο διαχωρισμός απορρέει από τη σύγκρουση μεταξύ των χρηστών καθώς η προσπάθεια πολιτιστικής συγκέντρωσης αντιμετωπίζει ένα μεγάλο φάσμα δυσκολιών αφού συμμετέχουν διαφορετικοί φορείς, δημόσιοι και ιδιωτικοί, με αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα (Καραχάλης, 2007:8).

Το συμβατικό πλαίσιο της αξιοποίησης του συγκροτήματος Τσαλαπάτα προκάλεσε κύμα αντιδράσεων τόσο στους κόλπους της δημοτικής αρχής (Αδαμάκης, 2007:9) όσο και στους κόλπους της κοινωνίας των πολιτών. Το Τ.Ε.Ε. Μαγνησίας ζήτησε από το Δήμο Βόλου να τροποποιηθεί η σύμβαση με τον ιδιώτη ανάδοχο επειδή αυτή απέβαινε σε βάρος των δημοτικών συμφερόντων. Ο τοπικός τύπος¹⁵ φιλοξενεί πληθώρα άρθρων που καυτηριάζουν τη χρήση του συγκροτήματος Τσαλαπάτα ως χώρου διασκέδασης που αλλοιώνει τη φυσιογνωμία του. Η λειτουργική χρήση του χώρου εστιάζεται περισσότερο στα καταστήματα διασκέδασης, ενώ συρρικνώνεται ο πολιτιστικός χαρακτήρας. Είναι χαρακτηριστικό το στοιχείο ότι ενώ η Αστυνομική Αρχή σφραγίζει ένα χώρο του συγκροτήματος ως κατάσταση υγειονομικού ενδιαφέροντος, η Δημοτική Αρχή το αποσφραγίζει ως συνεδριακό κέντρο, βασιζόμενη στη σύμβαση εκμίσθωσης όπου αναφέρεται ότι ο χώρος λειτουργεί για εκδηλώσεις πολιτιστικού και εμπορικού ενδιαφέροντος. Συχνά η σύγκρουση χρήσεων του συγκροτήματος Τσαλαπάτα προκαλεί εντάσεις μεταξύ των φορέων της πόλης του Βόλου¹⁶.

5. Επίλογος

Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν ανωτέρω, το θεσμικό πλαίσιο για την προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς φαίνεται να είναι επαρκές. Ιδιαίτερα ο νέος Κώδικας Δήμων και Κοινοτήτων παρέχει στην τοπική αυτοδιοίκηση τη δυνατότητα

¹⁵ βλ. «Διατάχθηκε επείγουσα προκαταρκτική έρευνα με βάση τα καταγγελλόμενα Εισαγγελική παρέμβαση για «Τσαλαπάτα», εφημερίδα *Θεσσαλία*, 10 Δεκεμβρίου 2005, Σάββατο στο <http://www.e-thessalia.gr/mainnews.asp>

«Δεν προκύπτει λόγος αναθεώρησης της σύμβασης Τσαλαπάτα από το Δήμο», εφημερίδα *Θεσσαλία*, 18 Απριλίου 2006, Τρίτη, στο <http://www.e-thessalia.gr/mainnews.asp>
«Ξεκινάει νέα τοποθέτηση κορνιών σε Ιάσονος, Κ. Καρτάλη και Ιωλκού», εφημερίδα *Νέος Τύπος*, 05/10/2007 στο http://www.neostypos.gr/opsis_article.php?sub=0&art=07100504

¹⁶ Μαγαλού, Β. «Η περιπέτεια του πλινθοκεραμοποιείου Τσαλαπάτα στο Βολο», στο http://www.epohi.gr/1162006_issues_magaliou_volos.htm πρόσβαση την 10/11/2007.

προστασίας της πολιτισμικής κληρονομιάς, σημαντικό τμήμα της οποίας είναι η βιομηχανική κληρονομιά. Στην επίτευξη του πολιτιστικού αυτού στόχου, η τοπική αυτοδιοίκηση οπλίζεται με τη δυνατότητα της ίδρυσης συναφών δημοτικών κοινωφελών επιχειρήσεων και με τη δυνατότητα σύναψης προγραμματικών συμβάσεων πολιτισμικής ανάπτυξης. Για την αξιοποίηση των δυνατοτήτων που απορρέουν από το θεσμικό πλαίσιο, απαιτείται η τοπική αυτοδιοίκηση να έχει σαφή προσανατολισμό στην προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς και να διακρίνεται για την επιμονή της στην επίτευξη του στόχου αυτού. Διότι οι σειρήνες της ελεύθερης αγοράς που οδηγούν στην οικονομική εκμετάλλευση της βιομηχανικής κληρονομιάς μπορούν εύκολα να αποπροσανατολίσουν και τις πιο αγαθές προθέσεις και να προκαλέσουν διελκυστίδα περιπετειών που επιφέρουν αρνητικά αποτελέσματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. «Δεν προκύπτει λόγος αναθεώρησης της σύμβασης Τσαλαπάτα από το Δήμο», εφημερίδα *Θεσσαλία*, 18 Απριλίου 2006, Τρίτη, στο <http://www.e-thessalia.gr/mainnews.asp> πρόσβαση την 18/7/2007.
2. «Διατάχθηκε επείγουσα προκαταρκτική έρευνα με βάση τα καταγγελλόμενα Εισαγγελική παρέμβαση για «Τσαλαπάτα», εφημερίδα *Θεσσαλία*, 10 Δεκεμβρίου 2005, Σάββατο στο <http://www.e-thessalia.gr/mainnews.asp> πρόσβαση την 20/7/2007.
3. «Ξεκινάει νέα τοποθέτηση κορυμών σε Ιάσονος, Κ. Καρτάλη και Ιωλκού», εφημερίδα *Νέος Τύπος*, 05/10/2007 στο http://www.neostypos.gr/opsis_article.php?sub=0&art=07100504 πρόσβαση την 20/7/2007.
4. 5^η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς. «Το τέλος των γιγάντων», TICCIH, 22-25 Νοεμβρίου 2007, Βόλος. Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, πρακτικά συνεδρίου στην ιστοσελίδα <http://www.ticcih.gr/>
1. INTERNATIONAL DAY FOR MONUMENTS AND SITES, 18th of APRIL 2006 - THE HERITAGE OF PRODUCTION στο <http://www.international.icomos.org/18thapril/2006/2006-event-summary.pdf> πρόσβαση την 1/4/2007
2. TICCIH (2003). *The NizhnyTagil Charter for the Industrial Heritage*, July, In <http://www.mnactec.com/TICCIH/>
5. Αδαμάκης, Κ. (2007). «Κριτική αξιολόγηση της επανάχρησης βιομηχανικών κτιρίων στο Βόλο. Προτάσεις για την επόμενη μέρα». Εισήγηση στην 5^η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς, «Το τέλος των γιγάντων», TICCIH, 22-25 Νοεμβρίου 2007, Βόλος. Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, πρακτικά συνεδρίου στην ιστοσελίδα http://www.ticcih.gr/nea/eisighseis_volou/Adamakis.pdf
6. Δωροβίνης, Β. (1998). «Βιομηχανική κληρονομιά και βιομηχανικός εξοπλισμός. Το θεσμικό πλαίσιο προστασίας». Στο Ε.Μ.Π./Ε.Ι.Ε., *Ιστορικός-Βιομηχανικός Εξοπλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π. - Εκδόσεις Οδυσσέας, σσ. 55-61.

7. Ενημερωτικό Δελτίο (2004). ΕΡΜΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΑΚΙΝΗΤΩΝ Α.Ε., Αθήνα, σελ. 321.
8. Καραχάλης, Ν. (2007). «Νέες πολιτιστικές χρήσεις σε πρώην βιομηχανικούς χώρους και περιοχές: ο ρόλος των Ο.Τ.Α. και του εθελοντικού τομέα», πρακτικά της 5^{ης} Πανελληνίας Επιστημονικής Συνάντησης της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς «Το τέλος των γιγάντων», TICCIH, 22-25 Νοεμβρίου 2007, Βόλος. Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, πρακτικά στην ιστοσελίδα http://www.ticcih.gr/nea/eisighseis_volou/Karachalis.pdf
9. Μαγαλού, Β. «Η περιπέτεια του πλινθοκεραμοποιείου Τσαλαπάτα στο Βολο», στο http://www.epohi.gr/1162006_issues_magaliou_volos.htm πρόσβαση την 10/11/2007.
10. Μάρη, Ου. (1999). «Το Υπουργείο Πολιτισμού και η προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς», *Τεχνολογία*, τεύχος 9, σ. 8.
11. Μαρκάκης, Π. / Πρόεδρος Δ.Ε.ΜΕ.Κ.Α.Β. – Αντιδήμαρχος Βόλου (2005). «Πρώθηση αναπτυξιακών πρωτοβουλιών με τη συνεργασία δημόσιου – ιδιωτικού τομέα: Η εμπειρία της Δ.Ε.ΜΕ.Κ.Α.Β.», εισήγηση στην 1η Επιστημονική Ημερίδα Πανεπιστημίου Θεσσαλίας/ΤΜΧΠΠΑ με θέμα «Ο ρόλος των αναπτυξιακών εταιριών στο χωρικό σχεδιασμό και στην περιφερειακή ανάπτυξη», Βόλος, 16 Μαρτίου 2005, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας/ΤΜΧΠΠΑ, πρακτικά στην http://www.prd.uth.gr/activities/Hmerida_FS_02-05/index.html πρόσβαση την 01-12-2007.
12. Μοίρα, Π. & Παρθένης, Σπ. (2007). «Παραστάσεις και αντιλήψεις της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Τριτοβάθμια Τεχνολογική Εκπαίδευση», πρακτικά της 5^{ης} Πανελληνίας Επιστημονικής Συνάντησης της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς «Το τέλος των γιγάντων», TICCIH, 22-25 Νοεμβρίου 2007, Βόλος. Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος ΕΜΠ, πρακτικά στην ιστοσελίδα http://www.ticcih.gr/nea/eisighseis_volou/MoiraParthenis.pdf
13. ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΣΑΛΑΠΑΤΑ – Σχεδιασμός, στο http://www.i-politismos.gr/tsalapatas_sx.html, πρόσβαση την 12/12/2007
14. Μυλωνόπουλος, Δ. (2006). *Στοιχεία Δικαίου*, Σταμούλης, Αθήνα.
15. Χατζηνικολάου, Τ. (2001). «Προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς», *Η Καθημερινή*, ένθετο Επτά Ημέρες, 7 Ιανουαρίου 2001, σ. 31.

NOMΟΘΕΣΙΑ

1. Ν. 1469/1950 «Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενέστερων του 1830», (ΦΕΚ 169/Α).
2. Ν. 1469/1950 «Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενεστέρων του 1830» (169/Α).
3. Ν. 2039/1992 «Κύρωση της Σύμβασης για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης», (ΦΕΚ 61/Α).
4. Ν. 2831/2000 «Τροποποίηση των διατάξεων του Ν. 1577/1985 "Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός" και άλλες πολεοδομικές διατάξεις», (ΦΕΚ 140/Α).
5. Ν. 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς», (ΦΕΚ 153/Α).
6. Ν. 3201/2003 «Περί αποκατάστασης, προστασίας και ανάδειξης του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος των νησιών που υπάγονται στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Αιγαίου», (ΦΕΚ 282/Α).
7. Ν. 3299/2004 «Κίνητρα Ιδιωτικών Επενδύσεων για την Οικονομική Ανάπτυξη και την Περιφερειακή Σύγκλιση», (ΦΕΚ 261/Α).
8. Π.Δ. 191/2003 «Οργανισμός Υπουργείου Πολιτισμού», (ΦΕΚ 146/Α).
9. Π.Δ. 205/2007 «Συγχώνευση Υπουργείων», (ΦΕΚ 231/Α).
10. Π.Δ. 941/1977 «Περί Οργανισμού του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών», (ΦΕΚ 320/Α).
11. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1779/29954/5-6-1995 απόφαση «Χαρακτηρισμός του πλινθοκεραμοποιείου Τσαλαπάτα στα Παλιά Βόλου ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου», (ΦΕΚ 593/Β/1995).